

ЮСУФ ХОС ХОЖИБНИНГ “ҚУТАДҒУ БИЛИК” АСАРИДА ЭЛЧИЛИККА ДОИР МАСАЛАЛАРИНИНГ ЁРИТИЛИШИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15638816>

Пулатова Севара Акмаловна

sevaraakmalovna@mail.ru

ORCID:0009-0000-4816-1696

ALFRAGANUS университети

“Халқаро муносабатлар ва тарих” кафедраси,
тарих фанлари номзоди, профессор

АННОТАЦИЯ

Мақолада миллий давлатчилигимиз тарихида давлатлараро алоқалар ва уларни ривожлантиришида элчи ва элчиликнинг ўрни кўрсатиб берилган. Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билик” асарида элчи шахсига қўйилган талаблар таҳлил қилинган ҳамда унда мавжуд бўлиши керак хислатлар батафсил кўриб чиқилган. Асарнинг барча даврлар учун ўтмас аҳамияти асослаб берилган.

Калит сўзлар: Юсуф Хос Ҳожиб, “Қутадғу билик”, элчилик, дипломатия.

ABSTRACT

The article shows the role of ambassadors and embassies in the development of interstate relations in the history of our national statehood. Yusuf Khos Hajib's book Kutadgu Bilik examines the requirements for the personality of an ambassador, and examines in detail the qualities and abilities that they should possess. The enduring value of this work for all time is substantiated.

Keywords: Yusuf Has Hadjib, Kutadgu bilig, embassy, diplomacy.

Ўзбекистон давлатчилиги қадимий ва бой тарихга эга. Табиийки ҳар бир давлат ўз ривожи жараёнида бошқа давлатлар ва ўзга халқлар билан алоқалар боғлайди, мулоқотга киришади. “Тарихан дипломатия давлатчиликнинг, сиёсий ва ижтимоий институтларнинг муҳим ажралмас қисми ҳисобланади. У узлуксиз ҳаракатда, тараққиёт ва такомиллашув жараёнида” [1, 3-б.] бўлади. Ўзбекистон дипломатияси ҳам миллий давлатчилигимиз каби чуқур тарихий илдизларга эга. Ўзбекистон тарихи” кўп жилдлик жамоавий монографиянинг VII жилди Ўзбекистон дипломатияси тарихига бағишланган бўлиб, унинг сўзбошида таъкидланганидек: “Ўзбекистон дипломатиясининг шаклланиши, замон билан ҳамнафас ва миллий тарих ҳамда Ўзбекистон ҳудудидаги кўп асрлик давлатчилик анъаналари билан яқиндан боғлиқликда ривожланган” [1, 3-б.].

Шу билан бирга, Ўзбекистон дипломатияси халқимизнинг минг йиллар давомида шаклланган ўзига хослиги, маданий қадриятлари, урф-одатлари ва анъаналари, шунингдек, турли соҳалардаги алоқаларини акс эттиради ва тарихий ворисийлик асосида ривожланади. Ўзбек халқининг асрлар давомида бошқа халқлар билан тинч-тотув яшаб, яхши алоқалар ўрнатиши давомида элчилик фаолиятини олиб борган шахсларга нисбатан талаб шаклланган ва уларнинг илми, ахлоқи, инсоний фазилатларига аҳамият ортиб борган. Элчи ва у эга бўлиши лозим булган хислатлар тизими ишлаб чиқилиб, улар ўрта аср манбаларида ўз аксини топган. “Дипломатиянинг ўзига хос ва умумий қадриятларига монанд тамойиллари буюк туркий обида - «Қутадғу билик» (“Саодатга йўлловчи билим”) асарида ўзининг ҳар томонлама тавсифини топди” [2, 19-б.].

Маълумки, XI аср Қорахонийлар давлатининг энг ривожланган даври бўлиб, бу даврда илм-фан, маданият юксалди, халқаро алоқалар кўлами кенгайди. Турк олими Р.Генчнинг фикрича, қорахонийларнинг ҳукмдорлари расмий ҳаётида бошқа юртлардан келган элчиларни қабул қилиш ишлари асосий ўринда турган [3, 157-б.]. Ҳукмдорнинг бошқалар билан алоқалари, асосан, ҳожиб лавозими эгаси воситасида амалга оширилган. Ҳожибнинг яна бир асосий вазифаси бўлиб, у хорижлик элчиларнинг келиб-кетиши, қабул этилиши, белгиланган эҳсон, нафақа ва бошқа нарсалар билан таъминланиши, еб-ичиш масалаларини назорат қилиши керак бўлган. Элчиларнинг иши натижасига қараб, уларга ҳадялар берилиши ёки берилмаслигини ҳам ҳожиб белгилар эди. Шунингдек, элчиларни қабул қилиш маросимидаги ҳолатлар учун ҳам у жавобгар бўлган. Кўп ҳолатларда бу ишлар билан шуғулланган ҳожиб «улуғ ҳожиб» ёки «хос ҳожиб» («ҳукмдорнинг шахсий ҳожиб масносиди») деб аталган. Бошқа ҳожиблар эса унга бўйсунганлар [1, 71-б.].

Айнан шу даврда яшаб, ижод этган Юсуф Хос Ҳожиб ўзининг «Қутадғу билик» асарида бу улкан давлатни бошқариш усуллари, юритиши лозим бўлган сиёсати, халқнинг ахлоқ-одоби масалаларини таҳлил қилиб берган.

Маълумки, муаллиф Боласоғунда таваллуд топиб, мазкур асарини эллик ёшида китоб ҳолига келтирган ва тахминан 1070 йилда Товғачхонга келтириб берган. Асарнинг улуғвор мақсадларини англаб етган хон, Юсуф Боласоғунийни ўз ўрдасида Хос Ҳожиблик-эшик оғаси лавозимига тайинлайди. Шу туфайли ҳам унинг исми тарихга Юсуф Хос Ҳожиб Боласоғуний бўлиб кирган.

Юсуф Хос Ҳожиб асарининг элчилик масалаларига бағишланган алоҳида бобини “Ўғдулмиш элига элчи қилиб юборишга қандай киши керагини айтади” деб номлаган. Юсуф Хос Ҳожиб ушбу асарида элчиларни аввало алоҳида ҳурмат ва эҳтиромга лойиқ бўлган, мартабалари юқори инсонлар сифатида таърифлайди:

*“Тамоми кишилардан сараси элчи (бўлиши) керак,
Билимли, заковатли, жуда етук (бўлиши) керак*

*“Худонинг қуллари орасида энг сайланганлари,
Кишиларнинг яхшиси – элчилар бўлганлар,
Турли хил ишлар элчилар туфайлигина содир бўлади
Хайрли ишлар элчи туфайли содир бўлади” [2, 245-б.]*

Юқорида келтирилган сатрларда муаллиф элчиларнинг хайрли ишларга сабабчи эканларини қайд этиб, уларнинг ўз ақли, фаросати, илм ва одоби, қолаверса, муомаласи билан турли хил низоли масалаларни ҳал қила олишлари, уларга ечим топишлари мумкинлигини таъкидлайди. Ва аксинча, бу сифатларга эга бўлмаган элчилар давлатлар орасидаги муносабатларга путур етказиши мумкин. Дарҳақиқат, дипломатия тарихида ҳар икки ҳолат учун ҳам мисоллар етарлича топилади.

Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билик” асарида элчилар фаолиятини ёритилиши масалаларини ўрганган таниқли тарихчи олима Г.Аъзамова қайд этганидек: “Турли давлатлар ўртасида муҳим масалаларни ҳал қилиш, зиддиятли ҳолатларни бартараф этишда элчилар муҳим рол ўйнаганлар. Ўз давлатининг вакили, расмий шахс сифатида у ўзининг бутун маҳоратини ишга солиб, давлатлараро муносабатларни тўғри йўлга қўйишда элчидан сўзамоллик талаб қилинган. [5, 135-б.]. Бу ўринда ўрта аср манбаларида у «сўз маъноларининг зукко билимдони бўлиши» кераклиги, хусусан, «у сўзнинг ичини ҳам, ташини ҳам англай олмоғи, яъни сўзнинг оддий ва кўчма, ошкор ва яширин маъноларидан хабардор бўлмоғи шарт. Токи бу хусусият бузилган ишларни созлаш учун қўл келсин»[2, 245-б.]

Шу билан бирга, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билик” асарида элчиларнинг муомаласи ва нотиклиги ҳам муҳим хислатлардан саналиши келтирилади:

*“Тили ширин ҳам(да) кўнгли очиқ (бўлиши) керак,
Сўзи ёқимли ҳам(да) жуда ақлли(бўлиши) керак.
Тили ширин киши ёқимли бўлади,
Сўзи ёқимли бўлса, кишининг иш(лар)и манзур бўлади,
Сўзи юмшоқ, шакардек ширин бўлса,
Ширин сўзга улуғ ҳам, кичик ҳам юмшайди
Элчининг иши мутлоқ сўз(лар)дан иборат
(яъни сўзлар орқали битади),
Сўзи яхши бўлса, (у)тилагини топади” [2, 246-б.]*

Дарҳақиқат, давлат манфаатларини ҳимоя қилишда элчининг асосий қуроли сўз бўлиб, бу қуролдан нақадар самарали фойдалана олиши кўп жихатдан унинг ақлу-фаросати ва илми билан боғлиқ бўлган. Шунингдек, «Элчи кўзи тўқ, кўнгли бой бўлиб, феълидаги айб-нуқсонларни аритмоғи керак», - деб таъкидланади. Бундан келиб чиқиб, кўп ҳолларда элчиликка маънавий камолотга эришган, турли илмларга эга кишиларни тайинлашга ҳаракат қилишган. Буни Ўзбекистон халқларининг турли даврларида ҳукм сурган сулолалар, ҳукмдорлар томонидан бошқа давлатларга юборилган элчилар мисолида ҳам кузатиш мумкин. Кўп ҳолларда Ўрта Осиёдан узоқ ва

яқин мамлакатларга юборилган элчилик миссиясига раҳбарлик қилган шахслар билимдон шахслар, жумладан, мусулмон руҳонийларидан тайинланган.

Ўзбекистон давлатчилигининг ҳамма даврларида элчининг ҳамма илм соҳаларидан хабардор бўлиши, кенг қамровли билимлар эгаси бўлишига алоҳида эътибор берганлар. [5, 136-б.]. Бу хусусда *«турли-туман фан асосларини ўргансин, айниқа, бадий сўз сирларини яхши ўзлаштирасин. Агар шеърятни яхши хис этса, тушунса, бунинг устига ўзи шеърлар ҳам ёзса, нур устига нур бўлади. Астрономия, ҳандаса, илдиз чиқариш, ер сатҳини ўлчаши, математика-геометрия илмларини элчи мукаммал билмоғи лозим»*, - деб қайд этилади. [2, 246-б.].

Элчилар ҳар томонлама комил бўлиши лозим бўлган. Элчилар эга бўлган хислатлар жумласига уларнинг муайян жисмоний тайёргарлик даражасини ҳам киритиш мумкин. Хусусан, уларнинг дадил бўлиши, *«чавгон ўйинига мохир, ёй тортишга қодир, қушчилик, овчилик сирларидан хабардор бўлиши»* ҳамда *«шахмат ва нард ўйинлари - элчининг фазилатини оширади.»*, - деб қайд этилади.

Юсуф Хос Ҳожиб бир давлат вакили сифатида бошқа юртга юборилган элчи шахсини ҳар жиҳатдан, шу жумладан, ташқи кўриниши кўркам, қаддди-қомати келишган бўлиши кераклигини ёзган:

“Юз кўрки чиройли бўлиши керак ҳамда бўйи (яъни қадди-қомати), Келишган бўлса, қадди-қомати келишган (киши) одамлар орасида яхши бўлади!” [2, 246-б.].

Ўзбекистоннинг мустақиллик йилларида амалга оширилаётган фаол ташқи сиёсатида диёримиз элчилари юртимиздаги ижтимоий, иқтисодий ва маданий жабҳалардаги янгиланиш, ислоҳотлар ва Учинчи Ренессанс ғояларининг, шунингдек, дунёга очиқлик сиёсати моҳиятини ўзига хос ретронсляторлари бўлиб, халқлар ўртасида тинчликни ва ўзаро манфаатли алоқаларни таъминлашга ва барқарорликни мустаҳкамлашга хизмат қилмоқдалар.

1. Мамлакатимизни хорижий давлатлар билан алоқа олиб боровчи

муассасалар, чет мамлакатлардаги элчихоналари ҳамда халқаро ташкилотлар учун юқори малакали кадрлар тайёрлайдиган ўқув масканларида жаҳон тарихи, халқаро муносабатлар, ташқи сиёсат ва дипломатия ҳақида ҳар томонлама тушунча бериш билан бир қаторда, кўп асрлар давомида шаклланган туркийларнинг ўзига хос дипломатия қоидалари, миллий давлатчилигимиз тарихида ишлаб чиқилган элчилик тизими билан Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билик”, Хожа Самандар Термизийнинг “Дастур ул-мулук”, Низомулмулкнинг “Сиёсатнома” асарларини ўрганиш асносида, мухтасар айтганда, Ўзбекистоннинг ўрта

асрлар тарихига оид манбаларининг кенг доирасини жалб этиш орқали таништирилиши мақсадга мувофиқдир..

2. Дипломатия тарихини ўрганишга бағишлан илмий тадқиқотлар ҳам талайгина. Бироқ, бу тадқиқотлар тор мутахассислар доирасигагина маълум бўлиб, уларни кенг китобхонлар эътиборига илмий-оммабоп мақолалар, рисоалар тарзида тақдим этиш керак.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон тарихи. Ўзбекистон дипломатияси тарихи. VII жилд. – Тошкент: “Маънавият”, 2022.
2. Ўзбек дипломатияси тарихидан. Тарихий очерк ва лавҳалар. Тошкент, 2003.
3. Genc R. Karahanli Devlet taskilati (XI.Yuzuil). Istanbul 1981.
4. Юсуф Хос Ҳожиб. “Қутадғу билик”. - Тошкент. 1990.
5. Ўзбекистонда элчилик тарихидан: тадқиқ ва таҳлили. Республика илмий-амалий конференция материаллари тўплами «Адабиёт учқунлари» Тошкент-2016.
6. Маннонов Б.С. Амир Темур дипломатияси // Шарқшунослик. № 7. - Тошкент. 1996.
7. Темур тузуклари / форс тилидан А.Соғуний ва Ҳ.Кароматов таржимаси. - Тошкент. 1991.